

Balhar, Jan

Územní diference syntaktických jevů v lašských nářečích

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1964, vol. 13, iss. A12, pp. [157]-163

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101320>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAN BALHAR

ÚZEMNÍ DIFERENCIACE SYNTAKTICKÝCH JEVŮ V LAŠSKÝCH NÁŘEČÍCH

Přes půl století se uplatňuje v dialektologii při zkoumání jevů hláskoslovných, tvaroslovných, lexikálních i slovtvorných metoda jazykově zeměpisná. Teprve v posledních letech se však překonává skepse, že je tato metoda vhodná i pro bádání syntaktická. Vůbec se studiem nářeční syntaxe jsou jisté obtíže, ale nejde o obtíže nepřekonatelné.

Je známo, že jevy syntaktické povahy nebývají územně diferencovány tolik jako jevy ostatních jazykových plánů. Pro jazykově zeměpisný výzkum syntaktické stránky nářečí se zpravidla nehodí oblasti příliš malé. Je proto třeba pamatovat na to, že se nejlepších výsledků docílí, bude-li se zkoumat na plochách co největších (např. Čechy + Morava, Morava + Slovensko).

Výzkum nářeční větné skladby v terénu je značně obtížný a má svou problematiku. Zápis může být úspěšný, teprve až explorátor dobře zvládl hláskoslovnou a morfológickou stránku daného dialektu.¹ V terénu nelze užít obvyklých metod řízeného dialogu nebo přímého dotazování. Na druhé straně je si třeba ovšem uvědomit, že tu nezáleží na určité větě nebo souvětí, nýbrž na jistém syntaktickém jevu, ať je jeho myšlenková náplň jakákoli.

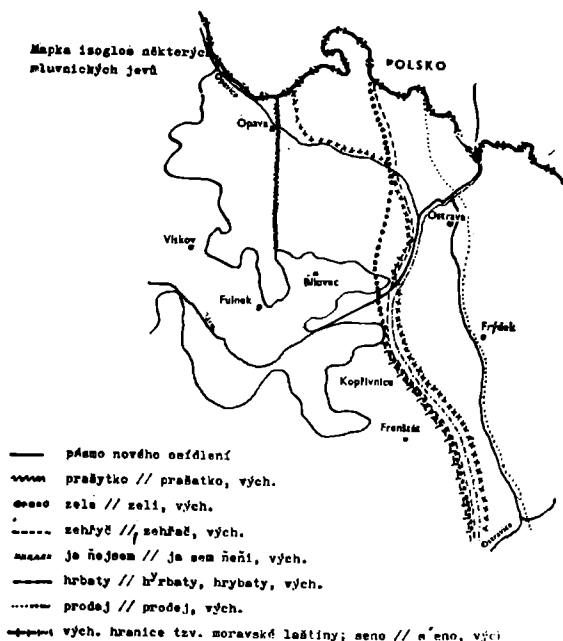
Syntaktická část dotazníku pro Atlas českých nářečí má na 40 otázek. Podle dosavadních zkušeností lze na většinu z nich obvykle získat odpovědi v jednom zkoumaném bodě (vedle běžného vyplnění celého gramatického a lexikálního dotazníku — asi 2500 otázek) během týdenního pobytu v obci. Získání syntaktických dat pro bádání jazykově zeměpisná je tedy možné.

K dobrým výsledkům při mapování ojedinelých syntaktických jevů došli autoři ruského národního atlasu, jak nás o tom informují I. B. Kuz'mina a E. V. Nemčenko (*O sintaksičeskich različijach russkich govorov*, Slavia XXXI, 1962, 1, str. 8—26). Rovněž A. Habovštiak (*Poznámky k syntaktické diferenciacii slovenských nářečí*, Otázky slovanské syntaxe, Praha 1962, str. 398—403) a S. Utěšený (*O výsledcích korespondenčního výzkumu syntaktických jevů*, Otázky slovanské syntaxe, Praha 1962, str. 394—397) dospívají i na základě kusých zjištění z anket k přesvědčení, že mapování syntaktických jevů přinese mnoho cenných poznatků.

Oblast lašských nářečí není právě nejrozsáhlejší, lexikálně, morfológicky a hláskoslovně je však neobyčejně výrazně diferencovaná. Jasně tu vystupují proti sobě dvě hlavní skupiny: skupina západní (opavská) a skupina východní (ostravská). Na jihu oblasti západní se vyděluje tzv. moravská laština, viz obr. 1. Obě hlavní skupiny mají ještě navíc menší území s maximem diferencních znaků. Naskytá se otázka, zda tuto diferenciaci lexikální a mluvnickou doprovází též nějaká diferenciacie syntaktická. Když jsem se snažil podat pokud možno úplný popis skladebné soustavy lašských nářečí, zjistil jsem, že je řada jevů, které se nerozprostírají na celém zkoumaném území, ale které zabírají jen jeho část. O nich tu chci pojednat.

Úvodem je nutno předeslat, že mi nelze vést izoglosy syntaktických jevů s tou přesností, s jakou jsme zvyklí stanovit izomorfy, izolexy nebo izofony. Důvodů je tu několik.

Syntaktické jevy zvláště na hranici značně kolísají a není mezi nimi tak ostrých předělů jako např. u jevů povahy lexikální. Často pak bývá vůbec situace taková,

Obr. 1

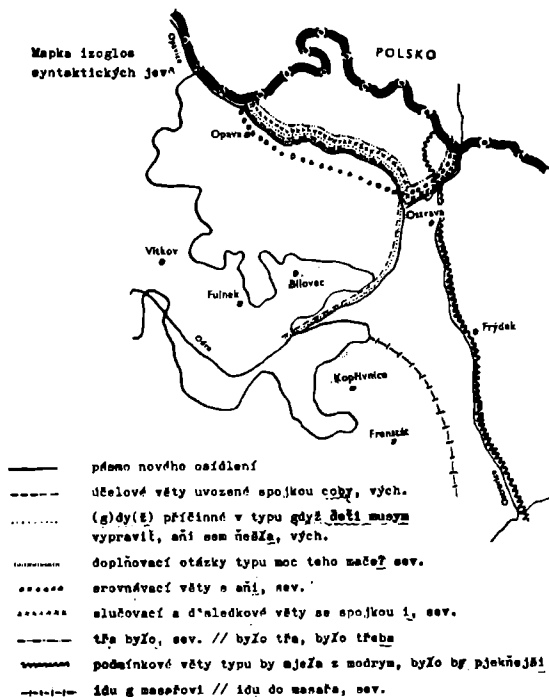
že se jeden syntaktický typ vyskytuje na celé oblasti a typ druhý je na menším území, ale vedle typu prvního. Takovýto „menšinový“ typ pak zpravidla rychle ustupuje, zvláště je-li odlišný od spisovného jazyka.

V mém případě zavinuje nepřesnost hranic ještě jedna okolnost. O místním rozrůznění syntaktických jevů na Lašsku se až dosud nevědělo nic nebo jen velice málo. Nemohl jsem jet do terénu už s nějakým předem připraveným dotazníkem, jak to bylo možné při výzkumu hláskosloví nebo tvarosloví. Většinu diferenčních jevů jsem zjistil až v průběhu terénního výzkumu; leckdy se ukázalo, že by rozdílly daly souvislé izoglosy, až při řazení dokladů doma. Protože jsem neměl k dispozici dotazník, nemohl jsem se zaměřovat zvláště na nějaké větné nebo souvětňé typy. I když jsem usiloval o to, abych měl co nejvíce materiálu, krátkost výzkumu (šlo o 144 obcí během jednoho roku) nedovolila doložit všechny typy z každého zkoumaného místa. Myslím, že to není nedostatek zásadní. Moje zjištění i tak už prospěla při sestavování dotazníku pro Atlas českých nářečí a eventuálně přispějí k hlubšímu poznání větné skladby lašských dialektů.

Poznámka. Izoglosy na mapce představují spojnice bodů, až kam zasahuje jistý syntaktický jev. Vyjádření slučovacího a důsledkového vztahu spojkou i je obvyklé v mluvě na Hlučínsku.

Severně od zakreslené izoglosy se této spojky neuzívá. To však neznamená, že na zmíněné oblasti je spojka *i* slučovací prostředek jediný. Nelze tedy tuto izoglosu pojímat jako hranici mezi spojkou *i* a spojkou *a*. Na mapce je jen zachyceno, kde se spojka *i* vyskytuje a kde nikoli. Podobně je tomu u příčinných vět typu *gdyž dělš musym vypravit, aňi sem něšļa*. Tento typ nestojí proti příčinným větám se spojkami *že, bo, lebo*. Příčinné věty s těmito spojkami jsou totiž též přímo na území typu s *když*. Mapa opět ukazuje, že se tento typ vyskytuje na jistém území, kdežto na jiném úseku je naprostý jeho nedostatek.

Na přiložené mapce (obr. 2) označuji jen ty jevy, jejichž hranice se mi podařilo vést se značnou přesností. Takové případy, o nichž vím, že se rozprostírají toliko na části

Obr. 2

zkoumaného území, avšak nedostačující materiál mi nedovoluje vyznačit na mapě určitější izoglosy, uvádím ve výčtu. U nich by bylo zapotřebí nového zkoumání, jež by se zaměřilo zvláště na tyto případy. Aby bylo možno srovnávat, jak syntaktická diferenciacie sleduje rozruznění v ostatních jazykových plánech, zachycuji na první mapce aspoň několik základních izoglos, členících lašskou oblast na hlavní skupiny. Zdůrazňuji, že vyznačená izoglosa zastupuje tu vždy celý svazek jednotlivých izoglos.

Z mapky je patrné, že se po stránce syntaktické zvláště nápadně vyděluje Hlučínsko a že mezi skupinou opavskou a ostravskou je zřetelný předěl na Odře.

Na Hlučínsku a s malými přesahy i na přilehlém Opavsku se vyskytuje ve větách slučovacích a důsledkových spojka *i*, např. *tačymek kupil koňa i my začli robič Chuch;*² *přyšel dodom i byl zas pořadnym řemesňikem MHOš; — to je obite, i to su chlevy ganz*

ajnfach Chuch. Jinak je slučovací vztah na celé oblasti vyjadřován spojkou *a*. Spojka *i* je však dnes už na ústupu a charakterizuje spíš jazyk starší generace.

Jiný jev omezený na Hlučínsko je zvláštní slovosled v konstrukcích „modální adverbium *třeba* (častěji jako jednoslabičné *třa*) nebo *lza* + tvary slovesa *býtí*“. Na většině území stává adverbium *třeba* (*třa*) po tvarech slovesa *býtí*, např. *bo oto bylo třa it polami* Noš. Hlučínsko a velice vzácně i obce nepřilíš územně odlehlé od jeho hranic mají slovosled obrácený, např. *to zas třa bylo išě* Kozm; *třa buže mječ foroty* MHoš... Mezi hlučínským typem *lza bylo* (např. *lza bylo se vzač* Bělá) a typem *bylo lza* se nevytvářela ostrá hranice a typ *lza bylo* přesahuje poněkud dál na jih.

Nápadným znakem odlišujícím Hlučínsko je zvláštní typ doplňovacích otázek. Doplňovací otázky bývají tu (a sporadicky též ve východní nářeční skupině) bez tázacího příslovce *jak*. Tak např. věta *moc to bereče od metraka?* (Kozm) není jen otázka zjišťovací s významem „berete mnoho (peněz) za metrák?“, nýbrž znamená častěji „kolik berete za metrák?“ Rozlišovací platnost má intonace a slovosled. Míni-li mluvčí větu jako otázku zjišťovací, klade na počátek otázky sloveso (např. *zajel sy daleko?*) nebo dá otázce stoupavou intonaci, např. *daleko sy zajel?* Jde-li

o otázku doplňovací, má pak věta intonaci klesavou: *daleko sy zajel?* (= *jak daleko jsi zajel?*).

Konečně zase jen na Hlučínsku a v přilehlém pásu obcí na pravém břehu Opavice vyjadřuje se srovnávací vztah spojkou *aňi* (někdy ve spojeních *že tag aňi, dyby aňi, aňi chožby*), např. *letal, aňi by kuň* Ště; *buchalo to, aňi chožby kanony* Lud... Jinde slouží k vyjádření tohoto vztahu spojka *jak, jako*.

Zhruba podél Opavice postupují ještě další syntaktické izoglosy. Od vtoku Opavice do Odry se však nestáčejí na sever, ale na jih. Rozdělují tak východní a západní skupinu a přičleňují nejen Hlučínsko, ale i moravskou laštinu ke skupině východní. To je jistý rozdíl proti izoglosám ostatních gramatických plánů, které Hlučínsko, ale i moravskou laštinu přiřazují spíše ke skupině západní.

Týká se to především účelových vět se spojkou *coby*. Tento větný typ je územně rozšířen vedle vět se spojkou *aby* na Hlučínsku a v celé východní skupině spolu s moravskou laštinou. Srov. např. souvětí *fik pod ložo, coby ju ňevíželi* DBen. Na ostatním území je jen spojka *aby* nebo *až, ež* (srov. dále). Věty s účelovým *coby* se drží zvláště na Frýdecku velmi houževnatě. Dokonce jsem je zapsal i u těch příslušníků nářečí, kteří jinak mluvili jazykem hodně blízkým hovorové podobě spisovné češtiny.

Takřka stejné území jako účelové věty s *coby* mají anteponované věty uvozené spojkou *[g/dy]/ž/*, vyjadřující důvodový vztah se zabarvením zřetelovým, např. *dyš to držiť f pořotku, uz' elali ho tym zotechnykem* Lub; *ale dyš tag delal, už je hotovy z robotu* KunOndř; *dy chlopa ňebylo, mohla sem iš'c'* StBělá. Na Hlučínsku je tento souvětýný typ dosti vzácný.

Protiklad skupina západní — skupina východní se objeví u syntaktických jevů dosti často, avšak není mi možno vést přesnější hranice.

K takovým diferencním jevům patří věty s účelovou spojkou *až, ež*. Jsou běžné hlavně ve skupině západní, kdežto východní je takřka nezná (z východní skupiny mám na tento typ jen jediný doklad. Jde např. o tyto věty: *ja vam to postavim, až mače motyky kaj dač* Kou; *to se vypil ze dva* (kalíšky), *eš se trochu skřýšyl* Les...

Rovněž jen ze západní skupiny mám doložen typ souvětí s příčinným vztahem vyjádřeným spojkou *bo dy* (nejde o spojky různověté!), např. *chovamy to bydlo, bo dy krs toho peťa* Pod.

V opavské skupině a též v moravské laštině se vyskytuje typ podmínkového souvětí, v němž je ve vedlejší podmiňovací větě *kdyby* a ve větě hlavní stojí indikativ, *dyby ja pryj ři řebyla, budy bylo došř Háj*. Ve skupině ostravské je tento typ mimořádně vzácný.

Naopak zase na Frýdecku a méně často na záp. Hlučínsku existuje typ souvětí s podmínkou neskutečnou s kondicionálem bez *kdy-* pouze ve vedlejší větě a s indikativem ve větě hlavní, např. *bys'c'e co chc'eli, to vam uvaři* Noš. — Též jen ve východní skupině jsou přívlastkové věty typu *tu neři řaden takovy, aby s'c'ipil* (= rouboval) Opr. Na ostatním území je že s kondicionálem, tedy např. *tu řebylo řevuchy, řeby se i vyrovnala Kam*. — Východní území má typ závislých zjišťovacích otázek s částicí *ři*, např. *řepytaju se, ři to stačo Dvo; řěl nevim, ři ten pez zdechnul Krm*. Tento typ vět je zřídka i v moravské laštině. Jinak jsou v laštině věty s částicí *esli* (*esy, ezy, eli, eřli, elizli*), např. *ja řevim, eli ja dořyju Váv*. Stejně tak i vylučovací *ři* je jen na východě zkoumaného území, zvláště pak na oblasti mezi Odrou a Ostravicí. Jde o souvětí jako *ři bude, ři řebude, řevim Kozl*. Jinde je jen *esli — lebo, lebo — lebo*.

Ostatní diferenční syntaktické jevy zabírají menší části území. Patří mezi ně substantivní doplněk s *co* (*ja sem se ho vzala co vdořca Krm*). Uvedený typ doplnku je nejhojnější v obcích ležících mezi Odrou a Ostravicí; výjimečně se uslyší i na přilehlém Frýdecku.

Jen na jižním Lašsku, hlavně na Frenštátsku, Frýdecku a Kopřivnicku se ještě drží případy, že je přísudek v rodu středním, je-li podmětem nedospělá dívka, tedy např. *Maryčka se tam vydalo Mor*.

Přesně s hranicí moravské laštiny splývá izoglosa příslovečného určení místa vyjadřujícího směr slovesného děje typu *idu do masařa* a typu *idu g masařovi*. Poslední uvedený typ je v moravské laštině, *idu do masařa* je pak na ostatním území. — Stejně tak příslovečné určení místa typu *je o domje* (= je v domě) je jen v západní části moravské laštiny.

Toliko na území pravého břehu Ostravice (hlavně na Frýdecku) je omezen typ podmínkového souvětí ireálního bez *kdy-*, s pouhým kondicionálem v hlavní i ve vedlejší větě, např. *ja by objetoval ruku, by se už to tropeři skončilo Praž; ja by kozu podořila, bylo by malo mleka* (= kdybych podořila já...) Raš. Jen jediný doklad je z Hlučínska, z Chuchelné: *řejeden by se obračyl, by se řebař*.

Izoglosy zakreslené na mapce i jevy uváděné jen ve výčtu ukazují, že se i v syntaxi projevuje na území lašských dialektů bohatá vnitřní diferenciacce. Ve srovnání se situací na východní Moravě počet růzností poněkud překvapuje, i když ani tam nejde o území po stránce syntaktické zcela homogenní. Tak např. zjišťovací otázky typu *půjđete-i do práce?* zabírají jen východnější část Valaška, v části západní se běžně nevyskytují. Stejně tak odporovací souvětí s *neř, ř'eř* (jižněji s *ř'eř*) nejsou rozšířena na celém Valašsku, nýbrž se vyskytují jen u nositelů tradičního nářečí na východnějším území. Jde o typ *statku zme nem'el'i, neř chabůpku p'ekni, zdeřvou*.⁹

Srovnáme-li izoglosy syntaktických jevů s izoglosami, které jsem zachytil na prvním náčrtku, pozorujeme nápadné shody v jejich průběhu. Většina izoglos se ustálila na Opavici, jiné sledují zhruba tok Odry nebo Ostravice. Přibližně stejně tomu bylo u některých izomorf, izolax a izofon. Detailnější určení izoglos skladebných prostředků ukázalo by možná na ještě pronikavější shody.

Vyložit bohatou vnitřní diferencovanost lašských nářečí po stránce syntaktické

není snadné. Zdálo by se, že vysvětlení najdeme v tom, že se na Lašsku stýkají dva národní jazyky a že izoglosy jsou vlastně spojnicemi bodů, kam až pronikl polský jev nebo se udržel prvek český. Skutečně některé syntaktické jevy, vytvářející na našem území izoglosy, mohly sem proniknout z polštiny nebo se udržely jako archaismy v důsledku těsnějšího kontaktu s polským jazykem. K takovým jevům by snad bylo možno počítat slučovací a důsledkovou spojku *i* na Hlučínsku, typ *idu do masařa* proti *idu g masařovi*, snad i příčinné *když* a účelovou spojku *coby* proti *aby*.

Většinou však jevy, které z českého jazykového území vydělují úseky sousedící s dialekty polského typu, se na polské straně nevyskytují; týká se to např. doplňovacích otázek typu *moc toho mače?* proti *jag moc toho mače?*, účelových vět se spojkami *až, ež* proti *aby, coby*, podmínkových souvětí typu *dyby to mjelo pul hoz'iny trvac'*, *to ňebylo ňičeho* (Sla) proti *dyby to mjelo...*, *to by ňebylo ňičeho*. Lze očekávat, že by nám pomohl vyložit nejednu otázku vzniku a původu větných konstrukcí podrobný výzkum větné skladby přílehlých nářečí v Polsku. Excerpce dostupných nářečních ukázek z polské strany nedostačuje. Snad také připravovaný slovanský jazykový atlas se v tom směru ukáže užitečný.

* * *

Jak je situace složitá, ukazuje jeden typ souvětí s podmínkou neskutečnou. Mám na mysli už uvedené souvětí, v němž se ve vedlejší i v řídicí větě klade pouhý kondicionál bez *kdy*, např. *by mjela z modrym, bylo by pječkějši* (= kdyby měla šaty s modrým vzorem, byly by hezčí) Čel. Uvedený typ vět zabírá jen území pravého břehu Ostravice, tedy úsek přiléhající přímo k nářečím polského typu. Geografické rozšíření této souvětě konstrukce vede k zamýšlení, zda tu nemusíme počítat s přesahem z polského jazyka. Podle A. Kellnera (*Východolašská nářečí* I, Brno 1946, 213) v sousedních východolašských nářečích tento typ není znám. Rovněž ve spisovné polštině se jako produktivní neuchoval. Zhruba od 17. století je to archaismus, drží se jen v příslovích, srov. *by nie nasienie, nie byloby zboža*.⁴ Týž typ máme hojně doložen ze stě. památek, srov. *by ty byl syn boží, pomohl by sobě i nám ML; by tu les byl, i jeden by z mužow nezbyl* Alx. Podmínkové věty s *by* byly však postupně od 14. stol. zatlačovány a na jejich místo nastupují věty se složenou spojkou *kdyby*.⁵

Některé doklady z lašské oblasti můžeme tedy interpretovat jako české syntaktické archaismy, které se dochovaly jen na samém okraji českého jazykového území.

Jinak budeme muset hledat vysvětlení značné diferenciacie v historickospolečenských podmínkách, jež byly příznivé tomu, že se jednotlivé úseky popisované oblasti mohly vyvíjet jako uzavřené celky, takže se v jednotlivých oblastech využilo možností obsažených v jazyce samém. Tak izoglosy podél Opavice vydělující Hlučínsko pravděpodobně mají svůj původ v dlouhém odtržení Hlučínska od celkového vývoje na ostatním Lašsku.

* * *

Ukazuje se, že územní diferenciacie lašských nářečí v plánu syntaktickém je v podstatě shodná s jejich rozrůzněním celkovým. Z klasifikace lašských nářečí se po stránce syntaktické vymyká oblast moravské laštiny a pak Hlučínsko. Jak patrně, je při klasifikaci nářečí užitečné opřít se i o materiál syntaktický.

Zjištění syntaktických rozdílů v lašských dialektech je povzbudivé. Je-li jazykově zeměpisnému zkoumání větné stránky nářečí příznivá situace na území tak malém, jako je Lašsko, oč lepších výsledků se musí dočítit při zkoumání na velkých rozlohách komplexu slovanských jazyků, ale i komplexu českých a slovenských nářečí.

POZNÁMKY

¹ Srov. můj článek *Problematika výzkumu nářeční syntaxe v terénu*, Slezský sborník 1962, 3, 414–417.

² Seznam zkratk obcí, z nichž se citují doklady: *Čel* = Čeladná, *DBen* = Dolní Benešov, *Dvo* = Nové Dvory u Frýdku, *Háj* = Háj u Opavy, *Chuch* = Chuchelná, *Kam* = Kamenec, *Kou* = Kouty u Kravař, *Kozl* = Kozlovice, *Kozm* = Kozmice, *Krm* = Krmelín, *KunOndř* = Kunčice pod Ondřejníkem, *Les* = Leskovec, *Lub* = Lubno, *Lud* = Ludčovice, *MHoš* = Malé Hoštice, *Mor* = Morávka, *Noš* = Nošovice, *Opr* = Oprechtice, *Pod* = Podvihov, *Praž* = Pražmo, *Raš* = Raškovice, *Sla* = Slatina, *Ště* = Štěpánkovice, *St.Bělá* = Stará Bělá, *Váv* = Vávrovice.

³ Za tyto údaje vděčím dr. Ant. Vaškovi. Srov. též jeho rkp. kandidátskou disertaci *Nářečí rožnovsko-meziříčské II*, Brno 1960, str. 447 a 454.

⁴ Z. Klemensiewicz, *Zarys składni polskiej*, Varšava 1957, str. 97.

⁵ J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, Praha 1960, str. 319

ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ СИНТАКСИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ В ЛЯШСКИХ ГОВОРАХ

При описании синтаксической системы ляшских говоров автором статьи было установлено, что имеется ряд синтаксических явлений, которые территориально ограничены лишь той или другой частью исследуемой области. Именно такие явления им и рассматриваются в предлагаемой статье.

На приложенной карте автор зарисовал несколько синтаксических изоглосс; остальные же явления, у которых не удалось провести точных территориальных размежеваний, он отметил в порядке списка. Оказалось, что территориальная дифференциация ляшских говоров в синтаксическом плане весьма богата и в сущности своей тождественна общей дифференциации этих говоров.

В статье истолковывается также характер синтаксических изоглосс и намечается объяснение большой разрозненности ляшских говоров в синтаксическом отношении.

Перевел Р. Мразек

